

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР У 20-Х ХХ СТ. ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ТЕЧІЙ, ПІВДНЯ УКРАЇНИ.

З перших днів існування партія більшовиків формувалася як дисциплінована бойова одиниця, партія так званого „Нового типу”. Вона не терпіла ніяких ухилів чи фракцій.¹ Більшовики боролися з найменшими спробами зробити замах на єдність партії. Про це свідчить, зокрема, розправа з групами „федералістів”, які ратували за військове і економічне відокремлення України і утворення самостійної української компартії шляхом об’єднання з українськими націонал-комуністами, та децистами, що виступала проти централізму в економіці і партійному житті.³

Боротьба з опозиційними партіями була одним з пріоритетів РКП(б). Наступ на „антирадянські” партії, ініціювався на найвищому рівні – з’їздами РКП(б), Політбюро ЦК більшовиків (парткоми і губкомівськими структурами по лінії каральних органів (секретно – оперативних відділів ВНК, потім ДПУ та революційні трибунали).

Зазначимо, що більшовицьке керівництво із самого початку орієнтувало ВНК на боротьбу з іншими партіями. Про це засвідчує те, що одним з перших актів радянської влади був декрет від 28 листопада 1917 року, який поставив поза законом партію кадетів.⁴ Як наслідок в грудні 1917 року відбувся перший політичний процес у справі В.Пуришкевича.⁵ У квітні 1918 черга дійшла до анархістів. 14 червня 1918 року ВНК приймає рішення про виключення есерів (окрім лівих) та меншовиків з Рад. У грудні 1919 року заарештовується ЦК правих есерів, а в лютому цього ж року відбувається процес лівих есерів.⁶

Політбюро ЦК РКП(б) в березні 1919 року вимагає „посилити цькування лівих есерів”, привівнюючи їх за шкідливістю до денікінців. Щодо меншовиків пропонувалося взяти їх на облік і здійснити поглиблення розколу між їхніми групами. Вже через декілька місяців (у липні) було видано циркуляр ВНК „Про роботу таємного відділу ВНК”, який практично розв’язав руки надзвичайкам у репресіях, надаючи право слідкувати і проводити арешти партійних діячів незалежно від посади.⁷

З початком громадянської війни боротьба з опозиційними партіями дещо послабшала. На перше місце вийшла війна з „білою контрреволюцією”. Проте з остаточним утвердженням радянської влади в Україні у 1920 році боротьба з „антирадянськими партіями” розгортається з новою силою.

Перехід опозиції від відкритої збройної до легальної та нелегальної боротьби вимагав піднести роботу каральних органів на новий

рівень. Наказ ВНК про каральну політику органів НК від 8 січня 1921 року проголошував відмову від масових каральних операцій, які лише збільшували кількість незадоволених та заміну їх обліком і перевіркою.⁸ Проте послаблення стосувалося лише робітників та селян, по відношенню ж до інших верств населення репресії посилювалися.

Згідно з наказу ВУНК №132 від 28 червня 1920 року на перше місце в роботі комісії виходить агентурна робота та облік всього „контрреволюційного елементу”. Наказ приписував своєчасно заарештувати активістів інших партій і не зупинятися перед використанням найсуворіших заходів. Ставилось завдання за участю парткомів профільтрувати всі кооперативи, установи залізниці, наркомпроду, інші, де міцно сидять меншовицькі та есерівські елементи.⁹ Циркуляр ЦК КП(б)У повіткамам № 284 вимагав усунути членів інших партій від масової роботи шляхом „чисток” профспілок. У циркулярі ставалась також вимога взяти на облік усіх більшовиків – вихідців з інших партій, переселюючи їх у триденний строк, а потім скласти план заміни у профспілках та інших масових організаціях на старі перевірені більшовицькі кадри. Виключених членів КП(б)У пропонувалося направляти на роботу в господарські органи та в міліцію і карний розшук.¹⁰

Найбільш популярним покаранням було виселення опозиціонерів. Про масштаби його використання свідчать протоколи засідань Одеської губернської комісії по боротьбі з антирадянськими партіями в 1922 році. Так, за рішенням комісії від 5 жовтня 1922 року було вислано 26 правих есерів, 11 соціал – демократів, 7 сіоністів, 19 громадських діячів від профспілок.¹¹ Не рідко застосовувались і чистки. На засідання 17 жовтня було винесено рішення про звільнення з посад 4 меншовиків, 2 есерів, 3 петлюрівців, 2 кадетів – усього 19 чоловік.¹²

Така практика не була самодіяльністю губкомісії. Робота їх та місцевих надзвичайко координувалася з центру, який деколи призупиняв самовільний відбір і вислання „антирадянських” елементів, вимагав узгоджувати всі акції та списки з ним.¹³ Робилося це зовсім не з гуманних міркувань, а задля підтримки достатньої напруги в суспільстві. Присутність представника ЦК В. Затонського на засіданні комісії Одеського губкому КП(б)У 21 жовтня не вплинула на зменшення масштабів репресій. Навпаки, комісія виносить рішення про додатково арешт

29 чоловік та ліквідації верхівки есерів – крайового буро (9 чоловік та підпілля – 14 чоловік).¹⁴

Майже на кожного активіста опозиції була заведена окрема справа. В спеціальній „анкеті члена антирадянської партії”, яка заповнювалась поступово, по мірі накопичення матеріалу, за 22 пунктами збиралася повна інформація про громадянина – від прізвища, адреси, громадянства, національності, місця роботи, партійності до відомостей про тих, хто рекомендував об'єкта на роботу, про кількість людей, що його відвідують, про частоту відряджень і вплив серед колективу. Вказувалось навіть, під яким приводом з цією особою краще встановлювати контакт.¹⁵ Згодом кожному членові „антирадянської партії” було надано номер, під яким він проходив у документах та в листуванні з центром.¹⁶ Вербуючи агентів, ДПУ використовувало найрізноманітніші методи, в тому числі залякування, шантаж, матеріальну зацікавленість, ідейні розходження в лавах організацій. В основному агенти вербувалися з середовища нестійких опозиціонерів, але нерідко ними ставали і члени РКП(б) та комсомольці.¹⁷

Для вербування ДПУ використовувало і арешти. Із заарештованих добирались особи які погоджувались на співробітництво. Це були далеко не найактивніші діячі організацій, тому політпрацівники працювали над їхнім „розкрученням” – підвищенням авторитету і статусу в організації. Для цього у них робилися обшуки, арешти, а часом їх навіть засуджували і відправляли у заслання, де вони продовжували співпрацювати з ДПУ. Наприклад, працівники ДПУ в Одесі так вчинили з таємним співробітником „Хусід”, а їхня робота серед активістів гуртка соціалістичної молоді привела до того, що з 9 членів активу цієї меншовицької організації 3 були секретними співробітниками.¹⁸ Районні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання, направити в потрібні місця інформаторів. Саме таким чином вдалось завдати удару Одеській РСДРП.¹⁹

Можна погодитись з думкою дослідника О. Бриндака, що повний контроль, який з часом все більше посилювався і керівництво роботою органами НК-ДПУ по знищенню опозиції є не спростованим доказом унітаристської стратегії більшовицької партії, яка свідомо і наполегливо боролася за встановлення однопартійної системи в країні.²⁰

В реалізації цього завдання РКП(б) не гребувала ніякими засобами, використовувала тактику „батоба і пряника”, амністуючи та перетягуючи до себе тих, хто покаявся, нещадно розправляючись з тими, хто хоч частково не погоджувався з партійною лінією більшовиків. Репресій політичної опозиції в основному обумовлювались не міфічними злочинами і навіть не загрозою втрати влади більшовиками, а передусім ідейними міркуваннями та характером їхньої моделі побудови держави.

Досвід боротьби з опозиційними партіями знадобився, коли розпочалася боротьба за владу всередині правлячої партії. Усі методи роботи і навіть ідейні кліше були перенесені на опозиційні групи і фракції РКП(б), які розглядалися як антирадянські політичні організації або їхні зародки. Проведення аналогій троцькістів з меншовиками чи „сопронівців” анархістами спростило боротьбу з ними каральних органів.

Зміцнивши своє становище в країні, більшовики більше не потребували союзників. Це спричинила планомірний наступ на українські партії з метою не лише усунення їх з владних структур, але й повної ліквідації. Виконання цього завдання було покладено насамперед на Надзвичайну комісію М.Лациса, під нагляд якої було передані націонал – комуністи після розгрому Денікіна.²¹ Проте виконати це завдання більшовикам було нелегко, так як націонал – комуністи мали значний вплив у масах.²² Про це свідчать як борбистські і боротьбистські резолюції багатьох робітничих конференцій і селянський сходів,²³ так і результати виборів до Рад різних рівнів, де утворювалися впливові національні фракції.²⁴

За підрахунками В.Полушкіної загальна кількість борбистів в Україні складала близько 7,7 тисяч.²⁵ Кількість боротьбистів на весну 1920 року біла близько 15 тисяч членів партії, а в УКП було близько 600 чоловік,²⁶ А.І.Майстренко наводить цифру 3000 учасників у 1921 році.²⁷

Більшовики не могли розправитися з УКП(б), УКП та УПЛСР(б), як „буржуазними і дрібнобуржуазними партіями”, простою забороною і відкритими репресіями. Тому вони розробили спеціальні плани поступової ліквідації партій шляхом саморозпуску.

Досить часто ліквідації маскувались під злиття з КП(б)У. Ця ідея була досить привабливою для більшості націоналів. Багато українських партійців були щирими ідейними борцями, які вбачали в злитті з КП(б)У не поразку, а навпаки, перемогу. Більшовики зуміли не просто ж обеззброїти українські партії, але й використати їхній потенціал у власних цілях. Ілюзія перебування при владі змушувала націоналів захищати цю владу. Тому в українських компартіях постійно проводяться мобілізації,²⁸ а їхні місцеві осередки, як наприклад, борбисти в селі Маяки під Одесою, активно використовувались в боротьбі з антибільшовицьким повстанським рухом.²⁹

Немалу роль у ліквідації опозиційних партій відіграли партійні мобілізації. Це був безпрограшний і дуже ефективний крок КП(б)У. Ніщо так не розкладало партію зсередини, як загроза бути відправленим на фронт. Наприклад, спочатку 20-ти, а потім і 10 відсоткова мобілізація борбистів на польський фронт насправді скоротила лави одеської партійної організації більше ніж вдвічі – з 1300 до 600 чоловік,³⁰ хоча партійний батальйон нараховував лише 116 чоловік.³¹ Мобілізації проходили з великими труднощами, порушенням партійної дисципліни супроводжувалися чистками та добровільним виходом з партії.³²

Маючи реальну владу, більшовики постійно вели переслідування опозиційних партій, що пригнічувало будь – яку політичну активність в первинних організаціях. Уповноважений Одеського губкому УПЛСР(б) після ревізії місцевих осередків був вимушений визнати, що там панує страх, який паралізує всяку діяльність.³³ У декількох селах не вдалося зібрати навіть звичайних зборів. Здебільшого наявність партійного квитка борбистів не рятувала, а провокувала арешти.

Як свідчать архівні дані, борбисти не панькалися з таким „болотом” і виключали його з партії під час чисельних перереєстрацій.³⁵ У той же час, наприклад, Одеський губком продовжував прийом навіть після рішення Ради партії про самоліквідацію. Борбистам знадобилася спеціальна постанова з губконференції, щоб зупинити зростання партії.³⁶ Факт запису в одну з небільшовицьких партій ставав формою пасивного протесту проти існуючого режиму. Проте інші партійці були приречені на ізоляцію, адже легальні способи допуску до них – призначення та вибори – знаходилися під контролем більшовиків.

Чималу роль відіграла дискредитація більшовиками членів націонал комуністичних партій, які нібито були при владі, але одночасно і в опозиції до неї. ЦК більшовиків вів підступну боротьбу за принципом „наділяй і володарюй”. Він намагався ігнорувати націонал – комуністів на місцях, зберігаючи на рівні керівництва офіційно союзницькі відносини. Це вводило в оману українських партійців. Херсонські борбисти вимагали у Миколаївського губревкому рахуватися з ними так „як в центрі”. А „центр” у дійсності декларував вустами В. Затонського.

“Двох партій, однаково революційних, і тих, що стоять при владі, бути не може”.³⁷

Організуючи ліквідаційну кампанію, ЦК РКП(б) розіслав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з “антирадянськими” партіями. Членам цих партій заборонялося читати публічні лекції, їм відмовляли при прийомі на роботу, вступу у вузи. Вони перебували під наглядом НКДПУ, їх виключали з профспілок, кооперативів, трестів.³⁸ Циркуляри вимагали вносити розколи в партійні ряди, діяти через “відсталих”. Останніх використовували для виступів у пресі, через них вивідували дані про опозицію.³⁹

Керуючись подібними циркулярами центру, губкоми КП(б)У вели наступ і на партії, що стояли на радянській платформі, більше того, вони таємно керували саморозпусками, скликали необхідні конференції, їх фінансували.⁴⁰ Кожному випадку розпуску передувала галаслива кампанія компрометації націонал - комуністів. Далі йшов розрив блоку, що означало виключення з державних органів і дезорганізацію партії на деякий час. Крім того припинялося фінансування партії, заморожувалося функціонування преси, що ставало деструктивним чинником.

Сигналом для фінального штурму стали “Тези ЦК КП(б)У до питання про ставлення до

боротьбистів” від 11 лютого 1920 року. Вони були розіслані губпарткомам разом з дискредитаційним матеріалом як керівництво до дії.⁴¹ Борьбистам інкримінувалося перетворення на інтелігентську групу, що спирається на куркулів, дезорганізація роботи народногосподарських апаратів та підтримка банд. У тезах були заклики покласти край цій низькопробній грі, викривати кожен крок боротьбистів, який веде до загибелі революції.⁴² Намірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП(б) практично повністю перебувало на державній службі і цим компрометувало себе. Настрій у лавах партії передіє передова стаття газети “Борьба” від 30 грудня 1919 року, де констатується, що відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру мас.⁴³ 20 березня 1920 року Всеукраїнська конференція УКП схвалили курс на саморозпуск.⁴⁴ На цьому більшовики не зупинились. Натхненні розпавкою з УКП(б), вони “взялися” за борбистів (15 квітня 1920 року було вирішено припинити фінансування УПЛСР(б) і розпочали відкриту боротьбу з ними),⁴⁵ керівництво останніх не наважилося чинити опір владній партії. Ліквідацію структур партії УПЛСР(б) проводили спеціальні трійки, які відповідали за закриття газет, клубів, передачу майна. Так, в Одесі газета “Борьба” була закрита до 15 серпня, а робітничий клуб борбистів ім. Лідова було передано секції губпарткому КП(б)У.⁴⁶ За спеціальними актами борбистські осередки передавали своє майно: меблі, бібліотеки, печатки, бланки, прапори, і навіть зброю (клуб борбистів Одеси ім. Лідова мав арсенал з 11 гвинтівок).⁴⁷ Фінальними акордами для УПЛСР(б) були повідомлення такого змісту, як, наприклад, телеграма № 289 “Первомайської організації борбистів більше немає”,⁴⁸ а 25 серпня закінчила своє існування і губтрійка, що стало кінцем існування партії борбистів.⁴⁹

Найдовше з українських націонал-комуністичних партій проіснувала наймолодша з них – Українська комуністична партія – УКП – до 1925 року. Саме репресії проти цієї останньої і найрадикальнішої української комуністичної партії свідчать про те, що ліквідація УКП(б) і УПЛСР(б) не була зумовлена якимись ідейними мотивами чи їх недостатньою революційністю.⁵⁰ Установчий з’їзд УКП, що відбувся 20-25 січня 1920 року визначив більшовицьку владу як окупаційну і закликав українських комуністів створити єдиний фронт проти КП(б).⁵¹

До нього укапісти намагалися залучити внутрішню більшовицьку робочу опозицію, виключених з КП(б)У “федералістів”, боротьбистів. На такій основі була утворена Одеська організація УКП, яка нараховувала до 30 членів.⁵²

Влада не примусила на себе довго чекати. Почалися переслідування укапістів. Методи боротьби більшовицької партії з потенційним союзником були традиційними. Більшовики обмежували можливості укапістів працювати в радянських установах. 20 липня 1920 року була

закрита “за шовінізм” газета УКП “Червоний прапор”. Подекуди справа дійшла аж до арешту членів партії.⁵³ Це призвело до розгубленості в лавах партії. Місцеві організації практично припинили діяльність, а частина укапістів виступила проти жорсткої опозиції більшовикам.

У Харкові 1-4 березня 1925 року на IV з’їзді було прийнято рішення про саморозпуск. Керівництво КП(б)У дало розпорядження закінчити ліквідацію партії прискореними темпами протягом місяця.⁵⁴ У майбутньому, швидко всі вихідці з національних партій були піддані переслідуванням і виключені з КП(б)У.

Пресингова політика більшовиків була однією з головних причин знищення національних комуністичних партій. РКП(б) виробила спеціальну тактику боротьби з іншими партіями, в якій поєднувалися традиційні методи міжпартійної боротьби (агітація, участі у виборах) з насильницькими, до яких вдавалася влада (переслідування опонентів, терор по відношенню до них у різноманітних формах).⁵⁵

Проте розпуск націонал - комуністичних партій не означав припинення політичної боротьби в Україні, хоча українські партійці не змогли продовжити її в нових умовах.

Незгодні із злиттям члени УПІСР (б) безуспішно намагалися відродити організаційні структури лівоесерівської партії. Влада швидко поставила край цим спробам.⁵⁶ Колишні ж члени УКП та УКП(б), які уникли арештів, і в часі існування партії не проявляли особливого радикалізму по відношенню до влади, після ліквідації партії зовсім припинили, попри намагання ДПУ знайти в їхніх діях контрреволюцію, демонстрували повну лояльність.

В цих умовах роль внутрішньої політичної опозиції у протистоянні диктатурі КП(б)У, крім прихильників збройної боротьби – т.з. “білої контрреволюції” та петлюрівщини, взяли на себе представники загальноросійських партій – меншовики, есери різних напрямів, анархісти, які мали дозвіл влади на політичне життя.

На початку 20-х років на території України діяли залишки таких партій: Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії есерів (ПСР), Української соціал-демократичної партії (УСДРП), Української партії есерів (УПСР), Української комуністичної партії (УКП), Єврейської соціал-демократичної партії ЄСДРП (Поалей-Ціон), Єврейської комуністичної партії (ЄКП), групи лівих есерів (синдикалістів, інтернаціоналістів та максималістів). Ліві есери, меншовики, ЄКП та УКП діяли легально. Інші партії, крім УСДРП та УПСР, а також анархістські групи існували напівлегально.

Крім комуністичних, УКП та ЄКП, які розходилися з РКП(б) лише в деяких непринципових питаннях – визнання пріоритету української мови і українських кадрів в Україні (УКП), чи пропаганда ідеалу Єврейської комуністичної держави в Палестині (ЄКП), інші партії стояли на платформі демократичних перетворень,

скасування більшовицької диктатури, часткового приватнокапіталістичного реформування економіки. Меншовики стояли на більш поміркованих позиціях і, на відміну від правих есерів, не висували гасла Установчих зборів, а домагалися загальних демократичних свобод, в першу чергу слова, зборів, недоторканості особи, виборів, незалежності кооперативів та профспілок від держави.⁵⁷

Особливі позиції займали ліві есери, які виступали проти владної монополії більшовиків та пропагували утворення коаліції радянських партій. Управління економікою, на їхню думку, мало бути передане незалежним (безпартійним) профспілкам.⁵⁸ Місцеві представники влади і більшовицької партії, констатували в своєму зверненні есери, нерідко абсолютно паралізують нашу роботу, руйнуючи наші організації, арештовуючи її представників, реквізуючи наші партійні клуби і приміщення.⁵⁹

Як конкретний приклад наводилося становище в Миколаєві. “Так, днями зазнала часткового погрому наша Миколаївська організація, яка піддалася необґрунтованим нападкам з боку місцевої влади і цькуванням в місцевій пресі. Ведучий мітингу на заводі “Наваль” тов. Коротков (член МПСР) був заарештований, а робітники заводу, які вимагали звільнення його, були оголошені “шкурниками”, завод потім був закритий на певний час, причому частину робітників було звільнено.⁶⁰

Закінчувалось звернення такими вимогами:

1. Легалізувати МПСР на Україні і дати відповідні директиви на місця;

2. Звільнити на поруки Миколаївської організації МПСР члена її тов. Короткова, прискоривши слухання його справи у Революційному трибуналі;

3. Зробити розпорядження про зворотній прийом на роботу звільнених робітників заводу “Наваль”, оскільки їх звільнення вносить у робітниче середовище хвилювання і вороже до місцевих властей ставлення;

4. Наполягти на скасуванні реквізиції клубу “Земля і Воля” Миколаївської МПСР з інвентарем та бібліотекою.⁶¹

Незважаючи на революційні потрясіння, які значно скоротили чисельність РСДРП в 20-х, вона залишалась досить відчутною силою. Циркуляр ВНК №4 “Про меншовиків” від 21 лютого 1921 року констатує, що в період “воєнного комунізму” РСДРП була розгромлена.⁶² Більшість меншовиків була “переварена” комуністами. Але залишалася “купка”, міцна, дисциплінована, яка зуміла пристосуватися до нових умов (визнання радянської влади, мобілізація в Червону армію).⁶³

У жовтні 1922 нарада місцевих організацій РСДРП визначила основними методами боротьби тиск на владу політичними гаслами та керівництво економічною боротьбою.⁶⁴ Праві групи, а, особливо, редакція центрального органу партії “Соціалістичного вісника”, допускали і підтримку військового перевороту у випадку народного

повстання. Але їх в цьому підтримувала меншість членів партії.⁶⁵

З початком радянсько-польської війни РСДРП знову виявила свою солідарність з більшовиками. Але влада циркуляром від 17 червня 1920 року меншовиків разом з есерами прирівняла до монархістів та іноземних шпигунів. Меншовиків заарештовували за агітацію під час передвиборчої кампанії 1920 року, закрили Центральний орган партії в Україні газету "Наш голос", їх фракції виключали з Рад. А в деяких місцях їм взагалі заборонили участь у виборах, так що більшість політиків змушені були перейти на нелегальне становище. Репресіям були піддані організації в Таганрозі, Катеринославі, Миколаєві та інших містах.⁶⁶

У серпні 1920 року Головний комітет РСДРП в Україні надіслав до ВУЦВК доповідню, де наводилися факти переслідувань. Меншовики заявили свій протест та виклали вимогу вільної роботи.⁶⁷ Більшовики відповіли на це посиленням терору. 19 серпня Цупнадзвичкомом була заарештована загальноукраїнська конференція РСДРП. Через відсутність достатньої кількості матеріалів більшовикам не вдалося організувати гучний процес, однак, на основі документів, прийнятих на харківській конференції, були розгромлені організації в Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчузі та інших містах.⁶⁸ Цей удар був фатальним для меншовицьких організацій. Він знекровив їх, але не знищив.

Політична криза радянської влади початку 1921 року, позначена переходом до непу, водночас спричинила посилення репресій до опозиції. 12 березня згідно з розпорядженням Цупнадзвичкомом були проведені арешти меншовиків та есерів по всій Україні, заарештовано сотні партійців, партійні органи заборонені, а майно конфісковане.⁶⁹

Тепер каральні органи вже не панькалися, знаючи про свою безкарність, проводили репресії, не висуваючи будь-яких звинувачень. З партійцями поводитися брутально, а деякі з них навіть гинули у в'язницях.⁷⁰

У 1920-на початку 1921 років політичні репресії проти меншовиків та правих есерів увійшли в повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цих двох опозиційних партій ніяк не загрожувало Радянській владі. Короткочасні відлиги в репресіях більшовиків пояснювались виключно тими чи іншими складностями – тимчасовим погіршенням військово-політичного становища, відсутністю кваліфікованих фахівців, дуже хиткими юридичними підставами для притягнення до кримінальної відповідальності представників політичної опозиції.

Антиесерівська і антименшовицька кампанія проводилась з особливим цинізмом і відвертим беззаконням. Успішні каральні операції розв'язали руки працівникам репресивних органів. Вони постійно нехтували навіть класово обмеженим "пролетарським" правосуддям. Наприклад, нікому з арештованих меншовиків не

було висунуті конкретні звинувачення, не кажучи про необхідність судового доведення їх "злочинності". У той же час більшовицька преса розгорнула антиесерівську та антименшовицьку агітацію, звинувачуючи есерів і соціал-демократів у провокуванні населення на антирадянські заклоти.

Після перших ударів НК-ДПУ в 1921-1922 років партапарат РСДРП був розпущений. У своєму циркулярі ЦК РСДРП рекомендував місцевим комітетам перейти до напівпідпільної, а де необхідно – підпільної роботи, але при цьому масштаби роботи збільшувати, вести систематичну та організаційну роботу на фабриках і заводах, входити до завкомів, робкомів, організувати осередки в установах, діяти через клуби і культпросвіт установи. Відкриті виступи допускались лише в особливих випадках. При арештах необхідно було приховувати приналежність до партії.⁷¹

Арешти не заставили на себе довго чекати. На початку 1922 року їх ініціював особисто В.І.Ленін, і спрямовані вони були, в першу чергу проти молодіжного соціал-демократичного руху, який зародився на руїнах меншовицьких організацій.

Картину цього розгрому наводив орган закордонної делегації РСДРП "Соціалістичний вісник". Так, у номері 13-14 за липень 1922 року перераховувалися втрати партії: Катеринослав – вислано 16 друкарів-меншовиків, Кременчук – заарештовано 6 соціал-демократів, Херсон – заарештовано 32 соціал-демократи, Миколаїв – попали у в'язницю 35 меншовиків.⁷³

Основні події ліквідаційної кампанії РСДРП відбувалися на регіональному рівні, в місцевих осередках. Саме тут розгорталася основна боротьба влади з опозицією, тут відпрацьовувалися методи роботи НК-ДПУ та зазнавали репресій конкретні люди.

В Одеській губернії, де в той час український рух не мав відповідної бази і сили, як у північних і центральних районах, і де традиційно, не звертаючи на повну аполітичність регіону, доволі міцні позиції мали саме меншовики, есери і єврейські партії, тобто саме ті партійні структури, які залишилися після ліквідації українських партій.

Цінним джерелом для дослідження цього питання поряд з матеріалами Одеських комітетів цих партій, матеріалами губкому КП(б)У є справи місцевої надзвичайної комісії, а пізніше політвідділу ДПУ.

Одеська організація РСДРП була найпомітнішою як в кількісному, так і в якісному відношенні. В 1920 році меншовицька організація нараховувала до 700 членів, третину з них складали студенти.⁷⁴ Одеські меншовики мали сильні позиції в профспілках. Вони повністю контролювали профспілку друкарів, а тому не мали проблем з виготовленням літератури.⁷⁵

Завдяки інформаторам, НК двічі у 1921 році завдала удару по організації РСДРП. В результаті чого було проведено відповідно 84 і 40 арештів, 32 чоловіки вислано.⁷⁶

В результаті арештів, на початку листопада 1921 року було захоплено друкарні меншовиків і, таким чином, попереджено випуск 17 бюлетеня. Це був вирішальний удар по періодиці одеських меншовиків. Одночасно було завдано ударів по організації есерів і попереджено арештами заплановані анархістами експропріації.⁷⁷

До початку 1922 року меншовики не зуміли налагодити роботи, і згідно рішення ЦК організація перейшла у підпілля.⁷⁸ Діяльність Одеських меншовиків зосередилася в гуртках соціалістичної молоді, які об'єднували 40 чоловік, та в гурткові друкарів. Молодь взяла на себе видавничу справу і випустила шість бюлетенів "Пролетарська молодь".⁷⁹ Саме на них переорієнтувало свою роботу і ДПУ. У квітні були піддані арешту 10, в травні – 25 соціал-демократів, які потрапили на заслання або в табори.

Не зважаючи на втрати, робота організації продовжувалась. Не маючи достатньо інформації для того, щоб покласти край їх діяльності, ДПУ в лютому 1923 року перевело в Одесу з Миколаєва таємного співробітника, який працював серед тамтешніх меншовиків. Він зумів увійти в Одеську організацію РСДРП. Таким чином, політуправління отримало додаткову інформацію про меншовицький комітет, який було законспіровано так, що більшість членів організації навіть не знали його складу.⁸⁰

Операція по ліквідації "антирадянських" партій була проведена по всій Україні в ніч з 12 на 13 квітня 1923 року. В Одесі спочатку планувалася арешт 143 меншовиків, але з огляду на пріоритет операції по есерах було заарештовано 55 членів РСДРП.⁸¹ Паралельно проводилися масові обшуки, які дали багатий матеріал для повторної операції.⁸²

Значна увага приділялася і роботі по дезорганізації та дискредитації опозиції. Заарештованих схилили до публічного каяття взамін на звільнення та відновлення на роботі. В результаті 23 чоловіки погодились опублікувати в газеті заяву про вихід з РСДРП.⁸³

Подібні репресії деморалізували опозицію. Про це свідчить той факт, що проведена в червні повторна операція, в результаті якої було заарештовано 30 чоловік і здійснено 60 обшуків, не дала ніякого компрометаційного матеріалу. Єдиним результатом стала заява в місцевій газеті "Вісті" 25 меншовиків про вихід з партії. Подібні заяви опублікували меншовики в Миколаєві, Херсоні та інших містах.⁸⁴

19 січня 1924 року Одеським губкомом КП(б)У та губернським політуправлінням було скликано губконференцію місцевої організації колишніх меншовиків, яка в кращих традиціях саморозпусків визнала власне банкрутство і "розкладання".⁸⁵ Конференція від імені 101 колишнього соціал-демократа обрала делегатів на Всеукраїнський з'їзд і закликала до переходу в лави комуністів. Як наслідок, 17 лютого 1924 року Одеське бюро колишніх меншовиків у складі 27 чоловік подало колективну заяву про вступ до

КП(б)У.⁸⁶ Та каральна машина вже не змогла зупинити маховик репресій. Центр безперестанку бомбардував місцеві губкоми КП(б)У та політвідділи планами чергових масових кампаній з ліквідації залишків опозиційних партій, хоча подібні заходи втратили будь-який сенс.⁸⁷

До осені 1923 року в Одесі з більш як 300 зареєстрованих меншовиків залишилося на обліку 70 чоловік, з них 20 соціалістів, які продовжували вести гурткову роботу та періодично випускали листівки.⁸⁸

Поштовхом для остаточного розгрому меншовицьких організацій в Україні став арешт у серпні-вересні 1923 року учасників установчого з'їзду Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив у Ірпені під Києвом.⁸⁹ У містах пройшли масові арешти, в результаті яких у місцевих організаціях були вилучені друкарські машини, папір, протоколи організацій. Після цього розгрому організації практично вже не відновлювались.⁹⁰

Таким же чином були ліквідовані і залишки інших, малочисельних і слабкіших партій. За схожим сценарієм влада розправилася на місцях і з есерами, про що свідчать матеріали засідань комісій по боротьбі з антирадянськими партіями при Одеському і Миколаївському КП(б)У. У роботі по ліквідації есерів каральні органи зіштовхнулися з чималими труднощами. Через те, що есери перебували на напівлегальному становищі і не працювали над розширенням організації, їхня кількість довго залишалася таємницею для надзвичайки. Проте це не врятувало есерів від переслідувань та репресій – більшовики так і не дали дозволу партії легалізуватися.

У Миколаєві, наприклад, слідом за арештами активістів есерівської партії було звільнено з роботи співчуваючих їм робітників, відібрано есерівський клуб та бібліотеку.⁹¹

Треба віддати належне організаціям есерів, які після кожної операції проти них реорганізувалися, обирали нові комітети і намагалися продовжити видавничу діяльність. Однак шоразу ці спроби напшовхувалися на протидію більшовиків. Попереджувальними арештами вони проважали їхні виступи, закривали клуби, видаючи їм не дивно, що, як відзначали більшовики, "есерівська публіка боїться і консервується".⁹² Партія есерів залишається для більшовиків ворогом номер один, бо її гасла несли повстанці і в 1921 році. Есерівська партія, що розпочався у грудні 1921 року, завершився її розгромом у 1922 році. Есерівська партія 1922 року Одеський і Миколаївський губкоми КП(б)У організували скликання з'їзду есерівської партії з розпуску партії есерів.⁹³

Як стверджують дослідники і Бриндак, з розпуском партії есерівська партія не закінчилась.⁹⁴ Інструкція з організації есерів українських і російських, яка була прийнята їхнім зв'язок з "банкітською" партією, контролю за кооперативними організаціями, де "есерівщина".⁹⁵

При губкомах на місцях були створено комісії з боротьби з антирадянськими партіями. Вони займалися фільтрацією та висилкою інтелігенції, чисткою профспілок і кооперативів, цензурою видань і театрів.⁹⁶

За свідченням Одеської комісії найсильнішими націоналістичними організаціями залишалися петлюрівці, які мали зв'язок з Румунією. У Первомайському повіті організація нараховувала до 400 чоловік. У ході її ліквідації було заарештовано 700 чоловік. Це було забагато навіть для більшовицьких масштабів.⁹⁷

Певну силу на півдні України представляли анархістські угруповання, кількість членів яких тільки в Одесі доходила до двох сотень.⁹⁸

Надзвичайки не мали змоги розправитися з анархістами в Україні в той час, коли це було зроблено в Росії, оскільки до листопада 1920 року діяла військова угода з Н.Махно. Але як тільки угоду було розірвано, розпочалися арешти анархістів. 14 лютого 1921 року проти анархістів було проведено масову операцію.⁹⁹ Залишки анархістських організацій намагалися відновити роботу, проникнути в профспілки, розповсюджувати літературу, створити власні крамниці обміну з селом, але вони швидко потрапили в поле зору НК. До них вона успішно використала тактику персонального "обеззараження" – проводила арешти одиниць з складу керівництва і, таким чином, зуміла досить швидко паралізувати діяльність анархістів.

Що стосується єврейської партії Поалей-Ціон,

Примітки:

1. РКП(б). Съезд, 10-й, Москва 1921. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963.
2. Курносів Ю.О. Насилля - головний аргумент більшовизму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С.8.
3. Гошуляк І.А. В.І.Ленін і Компартія України// Про минуле заради майбутнього. – К. – 1989. – С. 65.
4. Декреты Советской власти. - М.: Госполитиздат. – 1957. – Т.1. – С.161.
5. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат. – 1986. – Т.1. – С.65.
6. Из истории ВЧК 1917-1921 гг.: Сборник документов. – М.: Госполитиздат. – 1958. – С. 105, 139,354.
7. Протоколи пленумів ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС, 1989, № 3, с. 159.
8. На заштиту революції. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922. – С.210-211.
9. Итоги й практика годичной деятельности ГЧК с 8 февраля 1920 г. по 8. февраля 1921. – Одесса: издание Одесской ГубЧК. – 1921. – С. 14.
10. Державний архів Одеської області. – Ф.3, оп.1, спр. 390. – Арк. 111.
11. Там само. – Арк. 74.
12. Там само. – Арк. 80.
13. Там само. – Арк. 60, 83.

то ця партія розпалася ще під час громадянської війни, а залишки її активу замкнулися на культурницькій роботі і не викликали ніякого інтересу серед робітництва. Одеський комітет партії об'єднував, крім Одеської, також міські осередки в Подільській та Миколаївській губерніях. Остаточо припинила своє існування ця партія – влітку 1928 року.¹⁰⁰

В умовах становлення тоталітарного ладу всі спроби молоді створити об'єднання, не підпорядковані більшовицькій партії, були приречені на невдачу. Правлячий більшовицький режим добився в 20-30 роки усунення будь-якої конкуренції в боротьбі за молодь і встановив повну монополію у молодіжному русі.

Ліквідація позапартійної опозиції означала остаточне утвердження однопартійної системи, яка була однією з головних передумов утворення тоталітарної системи в СРСР. Саме на боротьбі з нею пройшов становлення і вдосконалювався репресивний апарат ДПУ-НКВС, який був основною опорою правлячого режиму.

Поряд з ідейною дискредитацією на перше місце вийшли безпосередні репресії опонентів. Це було зумовлено зміцненням диктаторського режиму та збільшенням ідейних протиріч влади і опозиції. По відношенню до опозиції, правляча партія дозволила собі проводити постійні публічні процеси. Основна ж маса переслідувань здійснювалася в позасудовому порядку, оскільки для їхнього легітимного проведення у режиму не було в більшості випадків ніяких підстав.

14. Там само. – Арк. 82-83.
15. Архів СБУ в Одеській області. – Спр. 35, Т. 1, – Ч. 6. – Арк. 1302.
16. Та само. – Ч. I. – Арк. 137.
17. Інформаційний лист про стан і перспективи опозиційного руху. – 1928 – № 30. – С.69.
18. Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37, – Т. 4.3. – Арк. 21.
19. Так само. – Арк. 42.
20. О. Бриндак. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. – Одеса, 1998. – Арк.89.
21. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка. – 1978. – С. 251.
22. Клинтух Ю.Ф. Тактика Коммунистической партий по отношению к мелкобуржуазной националистической партии борьбистов. Дис. канд. ист. наук. – К. – 1972. – С. 71.
23. ДАОО – Ф.40, оп. 1, – Арк. 7-11. // Известия Александровского ВРК. - 1920 -31 января.
24. Полушкина В. К вопросу об отношении большевиков в левым мелкобуржуазным партиям на Украине (1919-1920). – Калинин. – 1980. – С. 36.
25. Полушкина В. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партий борьбистов. – М.: Наука. – 1974. – С. 128.

26. Басистов М., Гусев К., Полушкина В. Сотрудничество й борьба: из опыта отношения КПСС с непролетарскими партиями. – М. – 1988. – С. 382.
27. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонт. – Канадський університет українських студій. – 1985. – С. 147.
28. ДАОО. – Ф.40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 23.
29. Там само. – Спр. 15. – Арк. 37, 37 зв.
30. Там само. – Ф. 40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 31-33
31. Там само. – Ф. 3, оп. 1, спр. 7. – Арк. 6, 15,17.
32. Там само. – Ф. 40, оп. 1, спр. 1. – Арк. 28, 28 зв.
33. Там само. – Спр. 15. – Арк. 43 зв, 49.
34. Там само. – Арк. 43.
35. Там само. – Арк. 35.
36. Там само. – Спр. 17. – Арк. 18, 24 зв.
37. Войтович А.Г. До питання про участь політичних партій в діяльності місцевих органів влади на півдні України в 1920 році. // Записки історичного факультету. – Одеса. – 1996. – Вип. 2. – С.92.
38. ДАОО, – Ф. 3, оп.1. спр. 585. – Арк. 34 зв.
39. Там само. – Спр. 588. – Арк. 18.
40. Там само. – Арк. 20, 21.
41. ДАОО. – Ф.40, оп. 1, спр. 1. – Арк.1
42. Там само. – Арк. 2.
43. Боротьба – 1919. – 30 грудня.
44. КурасИ.Ф. (Вказ. праця). – С. 286.
45. Там само. – С.288.
46. ДАОО. – Ф. 40, – оп. 1, – спр. 17. – Арк. 4.
47. Там само. – Арк. 10а.
48. Там само. – Арк. 9.
49. Там само. – Арк.37, 37зв.
50. Там -само. – Ф.3, оп. 1, спр. 585. – Арк.39.
51. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен: Сучасність. – 1983. – Т. 1. – С. 438-440.
52. Українська комуністична партія УКП // Сучасність – 1985. – № 7-8. – С. 134-135. Доповідь політвідділу ГубЧК за 1920. – Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 37. – 4.3.
53. ДАОО. – Ф. 3, оп.1, спр. 585. – Арк. 39
54. Курас Й. Вказ. праця. – С. 306.
55. ДАОО. – Ф. 3, оп.1, спр. 105. – Арк.1-4 : Протоколи Пленумов ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС. – 1990. – С. 105-107.
56. Сабинин А.С. Идеальный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920-1925): Автореферат... дис-канд. ист. наук. – Киев: – Госуниверситет. – 1971. – С. 16-17.
57. Соціалістичний вісник. – 1921 – 2 грудня.
58. Сабинин А.С. Вказ. праця. – С. 10-12.
59. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 327. – Арк. 70.
60. Там само.
61. Там само. – Арк. 70зв.
62. Одеський підпільний бюлетень. – 1921. – 15 вересня.
63. Архів СБУ в Одеській області. Циркулярний лист ВЧК “Про меншовиків”. – 1921. – №4. – С. 18.
64. Там само. – 1922. – № 25. – С. 5.
65. Там само. – 1923. – № 28. – С.3.
66. КПУ в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2 т. – К.: Політвидав України. – 1976. – Т.1. – С.85-86.
67. Там само.
68. Нам защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922. – С. 251.
69. Там само. – С. 343.
70. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ликвідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції на Україні 1920–1924 роки. – К. – 1993. – С. 36.
71. Архів СБУ в Одеській області. – Циркулярний лист ДПУ “Про меншовиків” – 1923. – №28. – С. 12-13.
72. Ленін В.І. Троцькому Л.Д. – ПЗТ. – Вид. 5. – Т.54. – С.136.
73. ДАОО. – Ф.34, оп. 1, спр.29. – Арк.73-74.
74. Доповідь політвідділу за 1920 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3. –Арк.7.
75. Там само. – Арк. 8
76. Доповідь політвідділу за 1921 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – Ч. 3. –Арк.10.
77. Доповідь політвідділу за листопад 1921 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3.– Арк. 121.
78. Архів УСБУ в Одеській області. – Циркулярний лист ДПУ “Про меншовиків”. –1923, – №28. – С. 11.
79. Там само. – Спр.37. – 4.3. – Арк. 17.
80. Там само. –Арк.43.
81. Доповідь політвідділу за квітень 1923. Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 37. –Ч. 3.– Арк. 52.
82. Кокін С.А., Мовчан О.М. Вказ. праця. – С. 50.
83. Доповідь політвідділу за квітень 1923. Архів УСБУ в Одеській області. – Спр.37. –4.3. –Арк.53.
84. ДАОО. – Ф. 39, – оп. 1, – спр.5. – Арк. 43-45.
85. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 16. спр. 1. – Арк. 14.
86. ДАОО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2-6.
87. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С.36.
88. Архів СБУ в Одеській області. – Спр.37. – 4.3. – Арк..73.
89. Кокін С.А., Мовчан О.М. (Вказ. праця.) – С. 51.
90. Доповідь політвідділу за березень 1924 р. – Архів СБУ в Одеській області. – Спр. 37. –Ч. 3.–Арк. 94.
91. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. – С. 252.
92. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 390. – Арк.92-93.
93. Там само. – Ф. 39, оп. 1, спр. 5. – Арк. 45-46; МОДА. – Ф. 36, оп. 2, спр. 25. – Арк. 41.
94. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – Одеса. – Астропринт. – 1997. – С. 34.
95. ДАОО. – Ф. 29, оп. 1, спр. 390. – Арк.25-26.
96. Там само. – Арк. 60.
97. Там само. – Арк. 78.
98. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат. – 1986. –Т. 1. – С. 306-308.
99. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922гг. – С.244-245.
100. Чемерисский И.А. Партия Поалей-Цион в годы революции и в первые годы Советский власти. – Калинин. – 1980. – С. 163.